

2

KILPAILU, VAPAUDEN TESTI

KATALIN MIKLÓSSY

Kommunistisen järjestelmä romahdettua itäisessä Euroopassa alkoi uusi aika, kun ihmisillä oli vihdoinkin mahdollisuus tehdä omia valintoja. Vapaus ei kuitenkaan tarkoita vain erilaisten vaihtoehtojen esteetöntä punnitsemista vaan myös sitä, minkälaisia vaihtoehtoja on ylipäänsä tarjolla ja sitä, ovatko ihmiset tietoisia vaihtoehtojen koko kirjosta. Tässä luvussa pohditaan, mitkä tahot pyrkivät rajoittamaan ihmisten valinnanvapautta, miten se tehdään ja miten se vaikuttaa demokratian käytäntöihin. Valinnanvapaus on pohjimmiltaan aina erilaisten vaihtoehtojen kilpailutusta.

Taloudelliseen ja poliittiseen kilpailuun on yleensä yhdistetty kielteisiä mielleyhtymiä. Kilpailua on pidetty ennen muuta konfliktina, nollasummapelinä, jossa vain yksi voi voittaa ja kaikki muut häviävät. Kilpailun on nähty edistävän pääasiassa ”kylmiä markkina-arvoja” ja eräänlaista sosiaalidarwinismia, jossa menestyvät vain vahvat ja häikäilemättömät. Koska huomio kiinnitetään kilpailussa hävinneen kärsimyksiin tai huonoon asemaan, ajatellaan, ettei kilpailu sovellu yhteiskunnallisen elämän pelisäännöksi.

Kilpailu voidaan kuitenkin ymmärtää toisellakin tavalla. Harvemmin tulee mieleen, että kilpailussa menestyminen edellyttää yhteistyökykyä ja tukiverkoston luomista. Voidaan myös väittää,

että kilpailu hyödyttää aina myös yhteisöä. Itse asiassa kilpailussa voittavat yleensä ennen muuta ne kolmannet osapuolet, jotka eivät itse osallistu kilvoitteluun.¹ Kilpailun jännite nimittäin pakottaa kilpailijat innovatiivisuuteen ja herkistää tiedostamaan, mitä kolmannet osapuolet tarvitsevat, mitä he toivovat tai mistä he pitävät. Siten kilpailu tuottaa lisäarvoa yhteisölle ja luo vahvat yhteiset intressit kilpailevien yksilöiden ja kilpailun sallivan yhteiskunnan välille.

Kilpailu voi olla myös väline, joka auttaa ymmärtämään demokratian kehitystä, vapauden määrää ja sen edellytyksiä. Voidaan siis paljastaa, onko tilaa vapaalle ja reilulle kilpailulle, ketkä voivat siihen osallistua, millä ehdoilla ja millä säännöillä. Tällaiset näkökohdat ovat olennaisia esimerkiksi monipuoluejärjestelmän ja parlamentarismien toiminnassa, vaalien järjestämisessä, markkinatalouden raamien luomisessa ja median sekä kansalaisyhteiskunnan liikkumatilaa arvioidessa.

POLIITTISET PELISÄÄNNÖT JA KILPAILUN RAJAT

Valtiososialismin romahtamisen jälkeen vuonna 1989 itäisen Euroopan maat kohtasivat ratkaisevan kysymyksen: miten rakentaa modernia demokraattista järjestelmää, josta ei juuri ollut koke-musta sotien väliseltä ajalta.

Ensimmäinen tehtävä oli järjestää vapaat vaalit yli 40 vuotta kestäneen yhden puolueen diktatuurin jälkeen. Sellaisissa maissa, joissa oli oppositio jo valtiososialismin aikana – kuten Puolassa Solidaarisuusliike, Tšekkoslovakiassa toisinajattelijoiden piirit ja Unkarissa kansalliset ja liberaalit ryhmittymät – puolueiden muodostus eteni vauhdilla jo vallanvaihdosprosessin yhteydessä. Näissä maissa oppositiosta muodostetuilla puolueilla oli tärkeä asema vallanvaihdoksen neuvotteluissa sekä ensimmäisten vapaiden vaalien säätämisessä. Ongelmana oli, ettei näillä puolueilla ollut kansan valtuutusta määritellä demokratian alkumetreit. Valtiososialismin aikana Tšekkoslovakian ja Unkarin oppositiot koostuivat melko pienistä kaupunkilaisälymystöryhmistä, eivätkä laajemmat kansanosat olleet edes tietoisia niiden olemassaolosta, sillä tiedonvälitystä rajoitettiin kommunistisessa järjestelmässä. Vallan-

vaihdoksen yhteydessä nämä kansan etujen puolustajaksi itsensä nimeämät ryhmät päättivät vaalien aikataulusta, vaalirahoituksen määrästä ja äänikynnyksestä eli siitä, paljonko ääniä yksittäiset puolueet tarvitsivat parlamenttiin pääsemiseksi.

Maissa, joissa ei ollut oppositiota ennen valtiotalouden romahdusta, kuten Bulgariassa, Romaniassa tai Baltian maissa, kommunistisen puolueen vastustajat alkoivat organisoida vasta vallanvaihdon tiimellyksessä. Slovenian ja Kroatian puolueuudistus kohtasi omanlaisiaan ongelmia, kun kommunistisen järjestelmän romahdus osui yhteen Jugoslavian hajoamissotien kanssa.

Siitä riippumatta, oliko vallanvaihdos rauhallinen vai väkivaltainen, tai mikä oli kommunistien vastaisen opposition järjestäytymisaste, yksi piirre oli samanlainen kaikkialla. Heti vapauden koittaessa syntyi useita kymmeniä puolueita, jotka olivat suurelle yleisölle tuiki tuntemattomia ja vaikeasti erotettavia.² Kilpailussa menestyivät ne puolueet, joilla oli parhaat markkinointikeinot tai joihin tiedotusvälineet kiinnittivät vallanvaihdosprosessin aikana eniten huomiota. Tämän takia ei ollut yllätys, että ensimmäisiin parlamentteihin pääsivät juuri ne ryhmittymät, jotka olivat muutenkin neuvottelemassa vallanvaihdoksesta.³

Jos ensimmäisissä vapaissa vaaleissa ei toteutunut reilu kilpailu, tilanne muuttui entistäkin vaikeammaksi myöhemmin, sillä ensimmäiset parlamentit nostivat lähes kaikkialla äänikynnyksen viiden prosentin tuntumaan (Bulgariassa ja Sloveniassa se oli 4 %). Länsimaissa äänikynnys on monessa maassa yhtä korkea (Saksassa 5 %, Ruotsissa ja Itävallassa 4 %), mutta niissä puoluekenttä on vakiintunut vuosikymmenien ajan.⁴ Itäisessä Euroopassa puolueet olivat vasta muotoutumassa, ja parlamenttiin päässeet ryhmät pitivät visusti huolen siitä, että uusien tulokkaiden tie päätöksentekoon olisi paljon vaikeampi. Tämä oli edustuksellisuudenkin kannalta ongelmallista, sillä huomattava määrä ääniä meni hukkaan. Esimerkiksi Bulgariassa vuoden 1991 kansalliskokouksen vaalissa 24,9 prosenttia kaikista annetuista äänistä meni sellaisille puolueille, jotka eivät päässeet parlamenttiin. Puolassa, Unkarissa, Romaniassa, Bulgariassa, Sloveniassa ja Baltian maissa lähes samat puolueet olivat vallassa kansanedustuslaitoksessa koko 1990-luvun. Tämä seikka

vaikutti siihen, että monet pienet, parlamentin ulkopuolelle jääneet puolueet hävisivät puoluekartalta. Useat ryhmät, jotka muodostivat ensimmäisissä parlamenteissa sateenvarjotyyppisiä, löysiä yhteispuolueita, hajosivat, sillä ideologiset linjat selkiintyivät 1990-luvun puoliväliin mennessä. Se, että pääasiassa parlamentissa vakiintuneen aseman saaneet puolueet kilpailivat keskenään, ei taannut kuitenkaan hallitusten vakautta: poliittiset koalitiot olivat usein lyhytikäisiä, raaka kilpailu vallasta pakotti yhteistyöhön epäsojivat kumppanit, joita vaivasi keskinäinen luottamuspuja. Hallituskoalitiot eivät muuttuneet pysyvimmiksi myöhemminkään, ja hallituskriisit tulivat jäädäkseen: vuosina 1990–2018 esimerkiksi Romaniassa oli 25 pääministeriä, Puolassa ja Bulgariassa 17, Tšekissä heittä oli 12 Tšekkoslovakian jakautumisen jälkeen vuosina 1993–2018. Parlamenttipuolueet muistuttivat toisiaan puoluekoneistoltaan, hierarkialtaan ja päätöksentekomekanismiltaan. Poliittisen mittelen rajattu kenttä, jossa pidettiin loitolla uudet tulokkaat, johti vanhahtavaan ja konservatiiviseen politiikantekoon, jossa yhteys kansalaisiin katosi. Uusi poliittinen eliitti sinetöi valtansa 1990-luvun loppuun mennessä.⁵

Ensimmäisten puolueiden tehtävänä oli uuden järjestelmän hahmottaminen. Perusongelma oli, pitikö edetä maltillisesti kohti markkinataloutta ja kehittää omia kansallisia versioita demokratiaista, vai kannattiko kiireesti kopioida länsimainen demokratiamalli (ks. tämän teoksen luku 1). Länsimaiset instituutiot (kuten Kansainvälinen valuuttarahasto ja Maailmanpankki) – joilta uudet valtiot saivat lainaa ja joiden hyvästä tahdosta ne olivat siten taloudellisesti riippuvaisia – pyrkivät painostamaan uusia päättäjiä omaksumaan lännen tarjoaman mallin. Ne myös lähettivät neuvonantajia nopeuttamaan siirtymää ajan uusliberalistisessa hengessä, johtotähtenä toimiminen markkinoiden ehdoilla.⁶ Ironista on, että vaikka uusliberalismin ydinarvona on vapaa kilpailu, kun tehtävänä oli ajaa uutta ideologiaa itäiseen Eurooppaan, ei ollutkaan tilaa eri vaihtoehtojen vapaalle punnitsemiselle. Näin ollen itäisen Euroopan poliittisissa keskusteluissa lakattiin käsittelemästä sellaisia asioita kuin kannattaako säilyttää hyvinvointipalvelujen

rippeet valtiososialistisesta järjestelmästä tai mikä on tasa-arvoisen yhteiskunnan merkitys.⁷

Uuden yhteiskuntajärjestelmän suuntaa määrittelevä kysymys vaikutti olennaisesti myös siihen, millaiseksi puoluekartta on muokkautunut aikojen saatossa. Koska kokonaisvaltainen poliittinen, taloudellinen ja yhteiskunnallinen muutos vaati usein käytännön sanelemia nopeita ratkaisuja, länessä tutut oikeiston ja vasemmiston eroavaisuudet hämärtyivät. Pragmaattinen asioiden hoito ja ratkaisujen etsiminen jokapäiväisiin ongelmiin ei rohkaisut ideologisten erojen korostamiseen.

Entiset kommunistiset puolueet nimittivät itseään joko sosiaali-demokraattisiksi tai sosialistisiksi puolueiksi, mutta politiikanteon perinteet näkyivät uusissa ohjelmissa. Valtiososialismin aikana liberaaleimmat ja länsimyönteisimmät (Puolan, Unkarin ja Viron) kommunistiset puolueet solahtivat uusliberalismin vaatimuksiin ja kannattivat nopeaa siirtymistä markkinatalouteen, yhteiskunnallisen eriarvoistumisenkin hinnalla. Nämä puolueet maksoivat myöhemmin tästä linjasta raskaan hinnan: vuonna 2017 ne olivat kutistuneet niin paljon, että esimerkiksi Puolassa vuoden 2015 parlamenttivaaleissa vasemmisto ei päässyt enää parlamentin alahuoneeseen Sejmiin, ja Unkarissa neljän vasemmistopuolueen yhteenlasketut äänet jäivät 19 prosenttiin vuoden 2018 vaaleissa.⁸ Entiset kommunistiset puolueet eivät tietenkään siirtyneet sellaisenaan uuteen järjestelmään, vaan useimmiten niistä lähti jäseniä, jotka perustivat uusia puolueita, ja niihin liittyi uusia jäseniä. Voidaan kuitenkin väittää, että puolueissa pysyi se ydinryhmä, joka piti puolueiden jatkumoa tärkeänä.⁹ 1990-luvun puoliväliin asti poliittiset tarkkailijat pelkäsivät, että entiset kommunistit pystyisivät säilyttämään valtansa valtiososialismin aikana luomillaan, poliittiseen ja taloudelliseen elämään syvälle ulottuvilla verkostoillaan. Joidenkin tutkijoiden mielestä vielä vuonna 1993 kaksi kolmasosaa vanhasta kommunistieliitistä oli edelleen vallassa.¹⁰ Esimerkiksi Romaniassa entiset vallanpitäjät pysyivät vallankahvassa kiinni vuoteen 1996 saakka ja Bulgariassa vuoteen 1997 saakka.

Neuvostovallan aikana tiukempaa kommunismia – jopa nationalistista stalinismia – kannattavat puolueet (kuten Romanian PSD

ja Bulgarian BSP) muuttuivat länsikriittisiksi ja kansallismielisiksi puolueiksi, jotka epäilivät liberaalin demokratian arvoja. Nykyään nämä puolueet menestyvät: Bulgarian BSP keräsi 27 prosenttia vuoden 2017 parlamenttivaaleissa, ja Romanian PSD saavutti vuonna 2016 murskavoiton: 45,5 prosenttia äänistä saatuaan se muodosti hallituksen.¹¹

Oikeistoksi alkoivat itseään kutsua ne ryhmittymät, jotka halusivat tehdä selvän eron entisiin kommunisteihin eli uuteen vasemmistoon. Päätös oikeisto-nimen käytöstä ei kuitenkaan määritellyt näiden puolueiden asenteita yhteiskunnallisen muutoksen suuriin kysymyksiin, kuten yksityistämiseen, markkinatalouteen siirtymiseen tai vaikkapa kansalaisyhteiskuntaan suhtautumiseen.¹² Itsensä vasemmistoksi luokittelevat puolueet sen sijaan saattoivat tehdä ”oikeistolaista”, yrityksiä suojelevaa talouspolitiikkaa ja rikastuttaa omia kannattajiaan tai puolue-eliittiä epäilyttävin keinoin. Tällaisia olivat esimerkiksi Unkarin sosialistipuolue MSZP tai Slovakian sosialidemokraattinen puolue SMER-SD. Oikeistolaisiksi tunnustautuneet puolueet taas olivat usein herkkiä sosiaalisille jännitteille, ja ne tekivät työttömiä ja maaseudun köyhiä väestönosia tai lapsiperheitä suojelevia sosiaalipoliittisia päätöksiä, kuten Puolan Laki ja oikeus-puolue PiS, Slovakian demokraattinen puolue SDKÚ-DS ja Unkarin Fidesz-puolue.

Rintamalinjat kulkivat 1990-luvulla kansallisuutta ja kansainvälisyyttä painottavien ryhmien välissä, ja 2000-luvulla poliittisen taiston pääpaino oli yhä enemmän konservatiivien ja liberaalin välinen, kunnes 2010-luvulla konservatiivit alkoivat muodostaa EU-kriittisiä vahvaa johtajuutta ja keskitettyä valtaa ihannoivia puolueita. Kansalliskonservatiiviset puolueet korostivat, että kehityksen suuntaa pitäisi määritellä uudelleen kansallisia ja historiallisia traditioita kunnioittaen ja tehdä poliittisia päätöksiä sen mukaan.

Kansainvälisesti suuntautuneet liberaalipuolueet puolustivat länsimaista kehitystä ja kannattivat individualismia ja markkinataloutta. Poliitikkojen pätehtävänä oli yhteyksien ja verkostojen luominen valtioiden rajojen yli. Näiden puolueiden näkökulmasta globalisoituvassa maailmassa perinteinen kansakuntaisuus oli aikansa elänyt ideologia, joka perustui etnisiin ja kulttuurisiin

rajauksiin siitä, ketkä kuuluvat kansakuntaan. Liberaalit näkivät tär-keimmäksi arvoksi avoimen yhteiskunnan, joka salli yksilöllisen moninaisuuden. Tärkeimmät, yhteiskuntaa kannattavat arvot olivat ihmisoikeudet ja oikeusvaltio, kun kansalliskonservatiiveilla kansakunnan edut ohittivat usein nämä periaatteet. (Ks. tietolaatikko ”Nationalismin käsitteistöä”.)

EU:n jäsenyyden myötä lisäongelmia syntyi, kun länsi otaksui, että itäisten jäsenmaiden oikeisto ja vasemmisto edustivat samoja arvoja kuin lännessä. Siten Euroopan parlamentin puolueryhmiin ovat siirtyneet sellaisetkin puolueet, jotka ovat omissa maissaan avoimesti haastaneet puolueperheidensä yhteisiä päämääriä ja perusarvoja. Esimerkiksi Slovakian sosialidemokraattinen puolue

SMER erotettiin vuonna 2006 väliaikaisesti Euroopan parlamentin sosialistipuolueperheestään (PES), kun pääministeriksi noussut puoluejohtaja Robert Fico perusti hallituskoalition äärioikeistolaisen ja muukalaisvihamielisen Slovakian kansallispuolueen kanssa. Toinen hyvä esimerkki on unkarilainen keskustaoikeistolainen Fidesz, joka on joutunut toistuvasti törmäyskurssille Euroopan kansanpuolueperheensä (EPP) kanssa.¹³

MARKKINATALOUTEEN SIIRTYMINEN JA EPÄREILUN KILPAILUN VAKIINTUMINEN

Järjestelmänmuutos laukaisi yleisen talouskriisin itäisessä Euroopassa. Syynä oli entisen itäblokin yhteismarkkinoiden yhtäkkinen romahdus, jota aikoinaan ylläpiti vuonna 1949 perustettu talousliitto, Keskinäisen taloudellisen avun neuvosto (*Soviet Ekonomitseskoi Vzaimopomoštši*, SEV). SEV-markkinat olivat elintärkeitä, sillä maat eivät kyenneet myymään suurinta osaa tuotteistaan muualla niiden heikon laadun vuoksi. SEV-markkinoilla tuotteita vaihdettiin ilman rahaa (nk. *bilateraalin clearing*-käytäntö),¹⁴ ja kun kommunistinen talousjärjestelmä romahti, kaupan maksuvälineeksi otettiin käyttöön Yhdysvaltain dollari – eikä entisillä valtiotalouksilla mailla ollut mainittavia valuuttavaroja. Yhteismarkkinoiden myötä maiden mielenkiinto jatkaa keskinäistä kauppaa hiipui sitäkin syystä, että valtioiden välillä otettiin käyttöön tullijärjestelmä. Samaan aikaan vapautettiin tuontia lännestä, ja halpaa länsimaista tavaraa tulvii kauppoihin. Kuluttajat, jotka ensimmäistä kertaa saivat vapaasti valita tavaroista, valitsivat laadun, hinnan ja mielikuvien mukaan, eivätkä kotimaiset tai itätuotteet pärjänneet kilpailussa. Tämä johti välittömästi suurten valtiollisten tuotantoyksiköiden konkurssiin ja työttömyyteen, jota ei ollut koettu koskaan aikaisemmin.¹⁵

Siirtymäkauden ensimmäisinä vuosina 1990–1992 itäisessä Euroopassa oli talouskriisi, ja pahiten kärsivät järjestelmänmuutoksen väliinputoajat: eläkeläiset, heikosti koulutetut, suurperheet ja yksinhuoltajat. Kun valtiotalouspolitiikan kuluttajahintatasaantely lopetettiin, elintarvikkeiden, lääkkeiden ja muidenkin välttämättömien

kulutustavaroiden hinnat nousivat paikoin rajusti. Dramaattiset muutokset tapahtuivat suhteellisen lyhyellä aikavälillä, eivätkä ihmiset olleet varautuneet niihin. (Ks. tämän teoksen luku 3.)

Saman aikaan, yhteiskunnallisen jännitteiden lisääntyessä, ensimmäisillä hallituksilla oli valtavasti työtä. Piti saada nopeasti aikaan talouden rakennemuutos siten, että työttömyys hellittäisi ja kansallinen yrityskanta vahvistuisi. Tehtävänä oli entisten, valtiotalouden aikalaisen valtionyritysten yksityistäminen – pääasiassa kansallisille toimijoille. Puolassa yritysten työntekijöille tarjottiin mahdollisuus ostaa työpaikkansa. Tšekkoslovakiassa otettiin käyttöön niin sanottu kuponkijärjestelmä (engl. *voucher*), jossa kansalaiset saattoivat ostaa yhtiöiden osakkeita ja tulla yritysten omistajiksi. Unkarissa, Bulgariassa ja Romaniassa odotettiin, että kotimaiset yrittäjät ostavat yritykset.¹⁶

Suurin ongelma oli, että järjestelmänmuutoksen valtava kokonaisuus tapahtui monella rintamalla samanaikaisesti. Näin ollen esimerkiksi yksityistämistä koskeva lainsäädäntö ei ollut vielä valmis, kun yksityistäminen aloitettiin. Siten yksityistäminen toteutui niin sanotulla harmaalla vyöhykkeellä, monella tavalla epärehellisestikin. Uusi poliittinen eliitti piti huolen siitä, että sen lähipiirit hyötyivät yksityistämismuutoksesta. 1990-luvun alkuvuosina ilmaantuivat ensimmäiset oligarkit, talouden mahtimiehet, jotka pääsivät rikastumaan poliittikkoystävänsä avulla ja olivat kiittolisuudenvelassa heille. Sitten he rahoittivat vaaleja ja tukivat muutenkin puolue-eliittiä, josta heitä palkittiin yhä uusilla markkina-asemilla.¹⁷ Tällainen reilun kilpailun avoin halveksuminen kiihdytti eriarvoistumista ja lisäsi kansalaisten luottamuspulaa poliittikkoihin. 2010-luvulle tultaessa kuilu kansan ja poliittisen eliitin välillä oli jo huomattava, eivätkä poliitikot enää edes teeskennelleet välittävänsä kritiikistä ja kieltäytyivät luopuvansa vallasta. Tietynlainen toimintakulttuuri asettui siis uomiinsa. Tällainen kehitys on tullut näkyväksi ja sitä on kritisoitu esimerkiksi Romaniassa korruptiovastaisissa mielenosoituksissa vuosina 2017–2018, Tšekin ministerin veropetoksesta johtuvassa hallituskriisissä toukokuussa 2017, Unkarin hallituspuolueen, Fideszin jatkuvissa oligarkki-skandaaleissa vuodesta 2014 alkaen sekä Slovakiassa

tutkivan journalistin murhan jälkeisissä massamielenilmauksissa, jotka laukaisivat hallituskriisin keväällä 2018.

Poliittisilla kytkennöillä rikastuminen oli hyvin näkyvä epäkohta, mutta oligarkkien merkitys oli kuitenkin melko vähäinen. Oligarkkeja suuremmat ongelmat aiheutuivat niistä 1990-luvun alkupuolen idealistisista päämääristä, joita ensimmäiset hallitukset ajoivat erityisesti Tšekissä, Slovakiassa, Unkarissa, Romaniassa ja Bulgariassa. Kommunistisen järjestelmän neljän vuosikymmenen jälkeen päättäjät halusivat luoda kansallista yrityselämää keinolla millä hyvänsä. He halusivat edetä kohti markkinataloutta hitaasti, minkä vuoksi he jarruttivat ulkomaisten sijoittajien tuloa kotimarkkinoille. Kotimaisen yrittäjyyden luomisen perimmäinen hankaluus oli, ettei kotimaisilla toimijoilla ollut riittävää pääomaa yritysten ostoon. Kun yksityistäminen kangerteli ja niistä saatavat tulot jäivät uupumaan, päätöksentekijät ottivat lisää lainaa, jotta kansallisten yritysten voimistumista odotellessa voitaisiin turvata peruspalvelut tavallisille ihmisille ja vähentää siten yhteiskunnallista jännitettä.

Vuodesta 1993 lähtien kiihtyvä velkaantuminen johti lopulta taloudelliseen umpikujaan ja poliittisiin kriiseihin. Tšekkoslovakia hajosi, koska tšekit arvelivat, että Slovakian heikko talous hidastaisi liikaa Tšekin talouskasvun mahdollisuuksia. Tšekit eivät myöskään olleet halukkaita maksamaan Slovakian talouden rakennemuutoksesta. Slovakiassa vastaavasti nationalistisen pääministerin Vladimir Meciarin (pääministerinä 1990–1991, 1992–1994, 1994–1998) johdolla kannatettiin eroa Tšekistä pikemminkin tunnesyistä kuin taloudellisin perustein.¹⁸ Monessa maassa entiset kommunistit, jotka nyt nimittivät itseään salonkikelpoisesti sosialisteiksi tai sosiaalidemokraateiksi, äänestettiin takaisin valtaan jo toisissa vapaissa vaaleissa. Se oli osoitus ihmisten pettymyksestä: pitkään odotettu kapitalismi ei parantanutkaan elintasoa vaan lisäsi eriarvoisuutta, köyhyyttä ja työttömyyttä ilman riittävää sosiaaliturvaa. Nostalgialla oli valtava merkitys: ihmiset tahtoivat neuvostovallan aikaiset politiikan ”ammattilaiset” takaisin, sillä heidän aikanaan ainakin perustoimeentulo oli turvattu.¹⁹

Riippumatta siitä, millaiset puolueet olivat vallassa, itäisen Euroopan maat joutuivat viimeistään 1990-luvun puolivälin jälkeen tekemään kipeitä päätöksiä, jotka olivat uuden nousukauden ja hyvinvoinnin ehto. Sosiologi Ralf Dahrendorf ennusti jo vuonna 1990, että jokaisen entisen valtiososialistisen maan oli käytävä läpi niin sanottu ”kynnelten laakso”²⁰: piti luopua ilmaisesta terveydenhuollosta ja ilmaisesta korkeakoulutuksesta, täystyöllisyyden tavoittelusta, tuetuista eläkkeistä ja sopeutua alati lännä olevaan turvattomuuteen. Julkisia menoja jouduttiin leikkaamaan, veroja ja tullimaksuja nostamaan. Maissa otettiin käyttöön tämän tyyppinen sokkiterapiaksikin kutsuttu politiikka eri tahdissa: Puolassa vuonna 1991, Baltian maissa vuonna 1992, Tšekissä, Slovakiassa ja Unkarissa vuonna 1995, Romaniassa vuonna 1996 ja Bulgariassa vuonna 1997.²¹ Myös yksityistämiseen pantiin vauhtia. Kansallisen yrittäjyyden luomisen ihanteesta luovuttiin ja valtion omistuksessa olevat yhtiöt myytiin eniten tarjoaville eli ulkomaisille sijoittajille. Ulkomaista pääomaa houkuteltiin myös verovapaudella, matalalla palkkatasolla ja työehtojen heikennyksillä.²² Esimerkiksi monet ulkomaiset yritykset, kuten suuret kansainväliset pankit ja aasialaiset autonvalmistajat ovat voineet kieltää ammattiyhdistystoiminnan. Monet suomalaisetkin yritykset lähtivät 1990-luvun alussa Viroon samoista syistä, ja nykyisin yrittäjät hakevat jopa e-kansalaisuutta, jotta voisivat perustaa yrityksensä sinne. Itäisen Euroopan maat kilpailivat investoinneista keskenään, ja tämä kilpailuasetelma hyödytti ulkomaisia yrityksiä.

Ulkomaisille yrityksille myönnettyillä runsaskätisillä eduilla oli kuitenkin pitkälle meneviä seurauksia. Edut saivat kansainvälisiä suuryrityksiä, erityisesti autofirmoja, siirtämään tuotantoa itäiseen Eurooppaan. Esimerkiksi Tšekkiin, Slovakiaan ja Unkariin perustettiin kokoamistehtaita, joissa sovellettiin ulkomaalaista teknologiaa ja käytettiin ulkomailta tuotuja raaka-aineita. Valmiit tuotteet kuljetettiin takaisin länsimarkkinoille myytäväksi. Toinen tyypillinen ulkomainen toimija olivat suuret kansainväliset kauppaketjut. Tällaiset kokoamistehtaat ja kauppaketjut yleistyivät ja vaikuttivat ratkaisevasti kansallisiin markkinoihin. Järjestelmävaihdoksen jälkeen 1990-luvun alussa aloittaneet pienet ja keskisuuret kotimaiset

yrietykset eivät pärjänneet monikansallisten suuryrietysten kanssa hinta- ja palkkakilpailussa, mikä vaikeutti työvoiman saantia. Kotimaiset yrietykset eivät saaneet myöskään verovähennyksiä, joita tarjottiin ulkomaisille toimijoille.²³ Tilannetta pidettiin lännessä normaalina, kilpailuun liittyvänä ilmiönä, jossa ”heikot” jäävät jalkoihin. Ajattelu muuttui melko lailla, kun esimerkiksi Kiinasta tuodut halvat tuotteet alkoivat haitata länsieurooppalaisten yrietysten toimintaa. EU on varautunut vastatoimiin polkumyyntihinnoittelun torjumiseksi, koska alihintainen tuonti aiheuttaa EU:n teollisuudelle olennaista vahinkoa.²⁴ On tietysti mielenkiintoinen kysymys, mitä voidaan pitää markkinataloudessa ”alihintaisena”, kun markkinoiden oletetaan toimivan vapaan kilpailun varassa.

Osa itäisen Euroopan yrietyksistä joutui lopettamaan 1990-luvulla, osa sopeutui toimimaan kansainvälisten yrietysten alihankkijoina. 1990-luvun toiselle puoliskolle tultaessa monet maat muuttuivat niin sanotuiksi *tytäryhtiitalouksiksi*. EU-jäsenyys ei korjannut tilannetta. Vaikka maihin kanavoitiin vuosien 2004 ja 2016 välissä miljardeja euroja rakennetukea, sitä ei saanut käyttää suoraan kotimaisen yrietystoiminnan kehittämiseen. Kansalliset yrietykset joutuivat kilpailemaan kansainvälisten yrietysten kanssa EU-tuista, ja tukien ehtona oli, että hankkeiden piti edistää Euroopan unionin intressejä.²⁵ EU:n suuret ja vaikutusvaltaiset maat eivät tahtoneet kilpailijoita lännen yrietyksille idästä, joten Bryssel piti tiukasti kiinni kilpailulainsäädännön toteutumisesta.

Talousrakenteen vinouma, joka on havaittavissa lähes jokaisessa itäisen Euroopan maassa, vähiten ehkä Tšekissä ja Virossa, on johtanut kansainvälisten suuryrietysten poliittisen vallan lisääntymiseen. Kotimaiset poliittiset eliitit eivät ole uskaltaneet korottaa yrietysveroa, puuttua minimipalkkatasoon tai heikkoihin työolosuhteisiin sen pelossa, että yrietykset muuttavat naapurimaihin. Yrietysten työllistävä vaikutus ja siten palkkojen verotuksesta saadut tulot sekä ulkomaiset investoinnit infrastruktuuriin ovat olleet tärkeitä tulonlähteitä kansantaloudelle. Kilpailu länsimaisista sijoituksista ja alueellisesta sillanpääasemasta heikensi Visegrád-maiden suhteita ja vaikutti huomattavasti myös Baltian maiden sekä Mustanmeren rannikkomaiden Romanian ja Bulgarian väleihin.

KANSALAISSYHTEISKUNNAN HAASTE

Demokratian toimivuutta voidaan arvioida viime kädessä tarkastelemalla kansalaisyhteiskunnan tilaa. Valtion ja kansalaisten suhde kertoo siitä, onko vallalla legitimizeettiä ja sietävätkö vallanpitäjät, että ihmiset ruohonjuuritasolla haastavat heitä. Kun muistetaan, että neuvostovallan sorruttua ensimmäisissä vaaleissa puolueiden välinen kilpailu ei ollut täysin reilua, ja uudet valtaeliitit hankaloitivat myöhemmin uusien tulokkaiden tietä poliittiseen päätöksentekoon, voidaan pitää jokseenkin johdonmukaisena, että eliitti suhtautui epäilevästi myös kansalaisyhteiskunnan järjestäytymiseen.²⁶ Tšekin pitkäaikainen pääministeri Vaclav Klaus (1992–1997) julisti esimerkiksi, että kansalaisyhteiskunta on ”tyhjä sana”.²⁷ Uusien vallanpitäjien muistissa oli vielä valtiososialismin ajan nurinkurinen tilanne, jossa tiukasti kontrolloidun kansalaisyhteiskunnan ohella Puolassa, Unkarissa ja Tšekkoslovakiassa toimi vallasta riippumaton rinnakkaisyhteiskunta, josta kasvoi ajan myötä kommunistivallan kaatanut oppositio.²⁸ Siihen kuului muiden muassa älymystöpiirejä, uskonnollisia ryhmiä, nuorten ja taiteilijoiden seuroja, ympäristöliikkeitä, ihmisoikeus- ja köyhien auttamisjärjestöjä sekä ”maanalainen media” eli *samizdat*.

Demokratiaan pyrkivässä uudessa järjestelmässä vallanpitäjien edessä oli valtava rakennemuutosprojekti, ja he tarvitsivat vakautta ja yhteiskunnallista rauhaa viedäkseen sen läpi. Näin ollen kansalaisyhteiskunnan organisaatiot – jotka toivat esille yhteiskunnallisia jännitteitä ja ihmisten tyytymättömyyttä – eivät olleet toivottuja. Uusi eliitti suhtautui ideologisesta kannasta riippumatta nuivasti valtaa kritisoiviin järjestöihin, minkä vuoksi kansalaisjärjestöt saivat vain niukasti valtionavustuksia toiminnalleen 1990-luvulla.

Tuen puute hidasti ratkaisevasti kansalaisyhteiskunnan vahvistumista. Lännessä kuitenkin tiedostettiin kansalaisyhteiskunnan merkitys demokratiakehitykselle, ja monet järjestöt saivat kansainvälistä apua. Tämä voimisti valtaeliittien epäluottamusta järjestöihin 1990-luvulla ja myöhemminkin 2010-luvulle saakka. Esimerkiksi Unkarissa ja Puolassa on suhtauduttu epäilevästi sellaisiin vallan vahtikoiriin kuin ihmisoikeuksia puolustavaan

Amnesty Internationaliin, Helsinki-komiteaan, korruption vastaiseen Transparency Internationaliin sekä Maailman luonnonsäätiöön (WWF) ja Greenpeaceen. Niitä on pidetty jopa ulkomaiden ”agentteina”.²⁹

Jotkin järjestöt olivat kuitenkin valtaapitävien näkökulmasta myös hyödyllisiä, sillä niille pystyttiin delegoimaan tehtäviä, joita ei haluttu tai ehditty hoitaa. Tällaisia olivat järjestöt, jotka keskittyivät sosiaalisten ongelmien käytännön ratkaisuihin, kuten köyhien ruokkimiseen, orpokotien sekä perheväkivallasta pakenevien naisten ja lasten turvatalojen ylläpitämiseen tai kodittomien majojen tukemiseen.

Suhtautuminen kansalaisjärjestöihin muuttui jonkin verran, kun valtiot alkoivat valmistautua EU-jäsenyyteen. Koska jäsenyyden ehtona oli EU:n vaatimuslistan täyttäminen, maiden piti arvioida asenteitaan uudelleen. Ongelmana oli, että asia nousi esille lännen vaatimuksesta, eikä sen takana ollut aito kiinnostus. Siten vaikka poliittiset eliitit joutuivatkin tekemään myönnytyksiä, ne olivat lähinnä kosmeettisia. Näyttääkin siltä, että vallan suhdetta kansalaisjärjestöihin luonnehtii pikemminkin tietynlainen jatkumo valtiososialismin ajalta, jossa vallanpitäjät kavahtavat ruohonjuuritasea tulevaa palautetta. Kaikesta eniten pelätään sellaisia aktivismista kehittyviä kansanliikkeitä, jotka voisivat haastaa vallanpitäjien aseman. Tämä asenne on omiaan jyrkentämään kuilua tavallisten ihmisten ja poliittisen eliitin välillä. Tämä on ongelmallista, sillä kansalaisyhteiskunnalla on olennainen rooli vallankäytön tasapainottamisessa – ja se on yhteiskunnan etu.

EPÄREILUSTA KILPAILUSTA KILPAILUKIELTEISYYTEEN: KEHITYKSEN UUDET PIIRTEET

Kansainvälinen järjestö Freedom House julkaisee vuosittain raportin demokratian tilasta maailmanlaajuisesti. Yhteenvetoraportin mukaan Euroopan unionin itäisessä ryhmässä EU-jäsenyys ei vahvistanutkaan demokratiakehitystä. Vuodesta 2010 vuoden 2017 loppuun taantumista on ollut havaittavissa erityisesti Unkarissa, Puolassa, Romaniassa, Bulgariassa, Tšekissä ja Slovakiassa.³⁰

Osittain syynä on ollut siirtymäkauden liian hätiköity demokratisaatio, osittain EU-kriittisyyden lisääntymisessäkin näkyvä luottamuksen menetys Euroopan unionin edustamaan demokratiamalliin. Erityisesti Englannin eroamispäätöksen (ns. Brexitin) jälkeen maat alkoivat suhtautua epäillen suunnitelmiin EU:n tiiviimmästä liittovaltiokehityksestä ja kannattavat nykyään löyhempää kansallisvaltioihin perustuvaa yhteisöä. Kansallisvaltioihanteen kasvun myötä kyseenalaistetaan yhä useammin EU:n yhteisiä pelisääntöjä ja perusarvoja. Näyttääkin siltä, että itäisen Euroopan valtiot alkavat palata kansallisiin vallankäyttöperinteisiinsä, jotka ovat sekoitus sotien välisen ajan autoritaarisesta poliittisesta kulttuurista ja kommunistisen järjestelmän kansallisista versioista.

Näiden eri mallien yhteinen nimittäjä on kuitenkin kaikkinaisen kilpailun rajoittaminen. Voidaan väittää, että erityisesti itäisen Keski-Euroopan ja Balkanin maiden nykyiset vallanpitäjät ovat viehtyneet autoritaarisista keinoista. Enää ei tarvita väkivaltaa hallitsemisen välineenä vaan riittää, jos poliittisten, taloudellisten tai yhteiskunnallisten vastustajien taloudelliset toimintaedellytykset tehdään mahdottomaksi. Ei-toivottuja toimijoita voidaan ajaa kentältä erikoisveroilla ja veroviranomaistoimilla tai rajoittamalla markkinointi- ja mainostamismahdollisuuksia. Veroviranomaiset ovat näissä maissa vallanpitäjien lähiliittolaisia, ja viranomaisten johto vaihdetaan poliittisen vallan vaihtuessa, jotta ehdoton lojallisuus säilyy.

Poliittista kilpailua vaaleissa on pyritty rajoittamaan Unkarissa, Puolassa, Slovakiassa, Romaniassa ja Bulgariassa esimerkiksi muuttamalla vaalilakia poliittiselle eliitille suotuisammaksi. Myös median vapautta on rajoitettu ja informaation jakamista äänestäjille säännöstelty. Lisäksi eliitin hallinnoimien medioiden välityksellä kansalaisille levitetään mustavalkoisia selityksiä maailmasta. Monet eivät osaa riittävän hyvin vieraita kieliä, jotta voisivat tarkistaa tiedon todenperäisyyden kansainvälisistä lähteistä. Unkari oli maailman ensimmäisiä maita, jossa hallitus pyrki avoimesti rajoittamaan verotuksella internetin käyttöä (vuonna 2014), mutta mielenosoitusten aalto pystyi sillä kertaa estämään hankkeen. Näyttää siltä, että erityisesti Unkarissa, Puolassa, Bulgariassa ja Romaniassa,

lähestytään järjestelmää, jota voidaan kuvailla ”kilpailevaksi autoritaariseksi järjestelmäksi”. Siinä on tilaa vain näennäiselle kilpailulle, koska oppositiolla ei ole tarpeeksi resursseja eikä edes lain suojamaa turvaa kilpailla reilusti poliittisesta tai taloudellisesta vallasta.³¹

Kilpailua vääristää myös laajalle levinnyt korruptio, josta ovat raportoineet yhä tiuhemmin Euroopan unionin korruptiovastainen elin Olaf sekä kansainvälinen järjestö Transparency International. Transparency Internationalin vuoden 2017 tilastojen mukaan Euroopan unionin korruptoitunein maa on Bulgaria (sijalla 71), jota seuraavat vähän matkan päässä Unkari (sijalla 66) ja Romania (sijalla 59). Vertailun vuoksi todettakoon, että Suomi on Euroopan kolmanneksi vähiten korruptoitunut maa, ja melko hyvin sijoittui myös pohjoismaista kulttuuria lähellä oleva Viro (sijalla 21). Korruption yhteisenä olennaisena piirteenä voidaan mainita tapa, jolla EU-tuet kanavoidaan vallassa olevien hallitusten investointien välityksellä hallituspuolueiden kannattajille noudattamalla vain näennäisesti EU:n kilpailutussääntöjä. EU-rahoitteisia projekteja usein myös ylihinnoitellaan tai luodaan haamuprojekteja, joissa poliittista eliittiä lähellä oleva yrittäjäkunta saa ansaitsematonta etua muihin yrittäjiin nähden. Tosin tällaisia menettelytapoja käyttävät jotkin EU:n vanhemmat jäsenmaatkin, esimerkiksi Italia (listalla sijalla 54) ja Kreikka (Romanian kanssa jaetulla sijalla 59).

Samalla tavalla 2010-luvulla luotiin uusi käytäntö, joka pilkkaa kilpailuun perustuvaa markkinataloutta avoimesti. Siinä ydinideana on muuttaa omistussuhteita radikaalisti, vallan keinoin. Taka-ajatuksena on, että valtaeliitti tarvitsee vahvoja paikallisia talouden alan toimijoita, joilta voi saada varoja käyttöön esimerkiksi vaalien alla. Tämän takia piti luoda kiitollisuuden velassa oleva ja valtaapitävistä taloudellisesti hyötyvä laaja joukko, joiden välitön etu on pitää puolueet vallassa. Ongelmana oli, että entisten kommunististen valtioiden omaisuuden yksityistäminen saatettiin loppuun jo 1990-luvulla, eikä omaisuutta ollut siis enää jaettavana. Ainoa keino oli jakaa omaisuutta uudelleen, mihin oli kolme vaihtoehtoa: helpointa oli, jos omaisuus otettiin haltuun niin sanotuilta hallintaoikeuksien haltijoilta, kuten toimiluvalla toimivilta *franchise*-yrittäjiltä tai vuokratilajelijöiltä, joiden sopimukset pystyttiin

yksipuolisesti lopettamaan vaikka kesken sopimuskauden. Hieman hankalammin toteutettavissa oli poliittisen opposition kannattajien omistusten haltuunotto. Tämä hoidettiin käytännössä esimerkiksi veroviranomaisten avulla, jotka penkoivat yritysten kirjanpitoa ja löysivät sopivasti epäselvyyksiä. Toinen keino oli ajaa yrityksiä konkurssiin pelottelemalla niiden asiakaskuntaa. Tällainen kehitys on menneillään Unkarissa ja Puolassa sekä pienemmässä mittakaavassa Bulgariassa.

YHTEISKUNNALLINEN KEHITYS JA KILPAILUN TULEVAISUUS

Kun arvioidaan taloudellisen ja poliittisen kilpailun onnistumista, on kysyttävä, kenellä on mahdollisuus osallistua kilvoitteluun ja ovatko osallistumisen ehdot ja kilpailun säännöt samat kaikille. Suuri osa Euroopan unionin nykyisistä jäsenmaista, joilla on valtiotaloudellinen menneisyys, suhtautuu epäilevästi kilpailuun.

Valtiosotalismi pyrki minimoimaan vapaata kilpailua – vaikkakin kilpailua esiintyi senkin aikana.³² Järjestelmän romahduksen jälkeiset vuodet eivät olleet suotuisia vapaan kilpailun avaamiselle politiikassa tai taloudessa. Osittain tämä johtui poliittisesta kulttuurista ja siitä, että valtiotaloudissa kasvaneet ihmiset vaikuttivat uuden järjestelmän perustamiseen. Poliittinen eliitti tahtoi turvata asemansa ja heikentää vallan menettämisen mahdollisuutta. Se turvasi selustansa myös luomalla itselleen lojaalin talouseliitin. Näin vapaa kilpailu vallasta ja markkina-asemista tehtiin vaikeaksi, mikä vinoutti uutta järjestelmää.

Kilpailun rajoittamisen juuria voidaan löytää myös valtavasta haasteesta rakentaa länsimainen liberaali demokratia ja markkinatalous nopeasti vailla omakohtaista kokemusta tai tietoa niistä. Vaikka niin markkinatalous kuin demokratiakin pohjaavat kilpailuun, siirtymäkauden kiire ja päätöksentekijöiden kärsimättömyys sekä lännen alinomainen painostus johtivat siihen, että reilulle kilpailulle ei ollut tilaa.

Lännellä oli myös oma näkemyksensä siitä, milloin ja millä ehdoilla kilpailua voitiin soveltaa. Lännen mallin kanssa kilpailulle näkemyksille demokratiasta tai taloudesta ei annettu tilaa.

Samaan aikaan länsimaisten yritysten verohelpotukset hyväksyttiin mukisematta, vaikka ne johtivatkin epäreiluun kilpailuetuun idän markkinoilla. Tämä heikensi yrittäjyyttä idässä ja vahvisti siten idän ja lännen epätasaista teollisuuskehitystä.

Kilpailun määrää ja laatua tarkkailemalla voidaan päätellä, mitkä ovat poliittisen ja taloudellisen kehityksen edellytykset eri yhteiskunnissa. Kilpailun rajoittaminen tekee tyhjäksi Euroopan unionissa vallitsevan poliittisen retoriikan liberaalisesta demokratiasta ja markkinataloudesta. Se on myös omiaan murentamaan EU:n uskottavuutta ja lisäämään EU-kriittisyyttä itäisissä jäsenmaissa.

LUKU 2: KILPAILU, VAPAUDEN TESTI

1. Simmel 1955, 57–85.
2. Ensimmäisten vaalien yhteydessä (1990–1992) ilmaantuneiden puolueiden määrä, esim. Bulgaria 41, Tšekkoslovakia 16, Viro 18, Unkari 19, Puola 47, Romania 69, Slovenia 26. NSD 2017.

3. Uusien poliittisten puolueiden synnystä ja puoluekentän asteittaisesta muodostumisesta löytyy paljon tutkimuksia, tässä mainittakoon vain muutama esimerkki: Kitschelt, Mansfeldova, Markowski & Tóka 1999; Lewis 2000; Millard 2004; Bértó & Biezen 2018.
4. Jungerstam-Mulders 2006, 1–22, 233–250.
5. Poliittisen eliitin vaihtumisesta itäisessä Euroopassa on kirjoitettu paljon ja monella kielellä, esimerkiksi tässä muutama vertaileva tutkimus: Berglund & Duvholt 2003; Semenova, Edinger & Best 2014; Nikolényi 2014.
6. Yksi kuuluisimmista neuvonantajista oli yhdysvaltalainen taloustieteilijä Jeffrey Sachs, joka vaikutti huomattavasti esimerkiksi Puolan siirtymiseen nopeassa tahdissa markkinatalouteen. Sachsin kokemuksista ks. esimerkiksi Sachs 1993.
7. Melegh 2006; Lendvai 2008, 504–523; Gagy 2015, 15–26.
8. NSD 2017.
9. Bozóki & Ishiyama 2002; Baches & Moreau 2008, 167–190, 285–342; Hlousek & Kopecek 2010, 15–66.
10. Staniszkis 1990, 127–141; Szalai 1998; Szelényi, Szelényi & Kovách 1995, 697–722; Higley & Lengyel 2000; Berglund & Duvholt 2003.
11. NSD 2017.
12. Szczerbiak & Hanley 2006.
13. SMER-SD tapauksesta katso esim. Radio Praha 2007; Fideszistä esimerkiksi EPP 2017; Ks. myös EU-Observer 2017.
14. *Bilateral clearing* on kahdenvälisen kauppajärjestelmän muoto, jossa kaupan käynti perustuu tavaroiden ja palvelusten kahdenkeskisille vaihdantasopimuksille. Vaihdettavien asioiden arvo määriteltiin tietylle kaudelle etukäteen, ja toteutuneet tavaroiden ja palvelusten vaihtojen arvot kirjattiin nk. *clearing*-tilille. Tarkoituksena oli, että *clearing*-tili pysyi tasassa, eli molemmat osapuolet pystyivät toimittamaan tavaroita sovitusti toiselle.
15. Berend 1996, 341–381.
16. Myant & Drahokoupil 2010.
17. Åslund 2013.
18. Engelberg 1993; Radio Praha 2013.
19. Nostalgiasta on julkaistu paljon, esim. Todorova & Gile 2010; Angé & Berliner 2016; Reifova 2017. Ks. myös Open Democracy 2015.
20. Dahrendorf 1990.
21. Sachs 1991, 26–31, 34; Kornai 1993; Clemens 2001.
22. Yksityistämisen kiihtymisen vaikutuksista ks. Hamm, King & Stuckler 2012, 295–324. Monikansallisten yritysten investoinneista ks. esim. Bläjuž 2015, 1134–1139. Ay-liikkeen aseman heikentymisestä ks. Hazans 2011. EU oli tietoinen työsuhteiden heikentymisestä, ks. European Commission 2015.
23. Estrin & Mickiewicz 2010.
24. Euroopan parlamentin ja neuvoston asetus (EU) 2016/1036.
25. Euroopan unioni 2018.
26. Jensen & Miszlitz 2006, 139–144.
27. Charlemagne 2001.
28. Hankiss 1988.
29. Unkarin parlamentti hyväksyi lakiehdotuksen (13.6.2017: T/14967), joka asettaa erilaiseen asemaan ulkomailta rahoitusta saavat kansalaisjärjestöt ja kotimaiset järjestöt. Kansalaisjärjestöt pitävät lakia diskriminaationa. Ks. Köztársasági Elnöki Hivatal 2017.
30. Ks. Freedomhouse 2018.
31. Levitsky & Way 2010.
32. Miklóssy & Ilic 2014; Miklóssy 2015, 21–30.